

Alatta történt sérelmeinknek a trón elé juttatása s részben orvosoltatása. A felterjesztés Pákei és Márkos Bécsben tanuló akademiták útján történt, kiket gyanúval fogadtak, vajjon az egyház megbizásából járnak-e el. Az igenlő jelentésre 1783 aug. 14-én jött meg a válasz, melynek iskolai természetű tárgya az, hogy a közoktatás egyformásítására kiküldött bizottság tagjai közé most utólag neveztek ki unitáriust. A másilk: a Mária Terézia által tett Goldberg-alapítványra jövőben unitárius tanulókat is fognak felvenni. Így teljesítette II. József a 10 évvel azelőtt, régens korában tett ígéretét.

Agh István püspök eszközölte ki az engedélyt Szent-Ábrahámi Summájának kinyomtatására. II. József egy régi sérelmünket orvosolta, midőn Szent-Ábrahámi *Summájá*-ban egész hitrendszerünk kinyomtatását megengedte. Azelőtt még imádságos- és énekeskönyveinket sem tudtuk kinyomtatni, ami aláhanyatlásunknak nem utolsó oka volt. Az első folyamodványt Agh püspök 1784 május 28-án terjesztette fel a kormányshoz, hivatkozva az 1782 okt. 30. rendeletre, mely a törvényesen bevett vallásoknak hittani és imakönyveik kinyomtatását megengedte. Felhozta azt is, hogy tanulók és tanárok a hosszadalmas leírás által tanulmányaiktól elvonatnak. A főkormányshoz visszaküldötte, hogy 2—3 jámbor, tudós férfival vizsgálta felül. Megtörténvén, visszaküldötték. A bécsi könyvvizsgáló hatóságtól 1785 ápr. 13-án jött vissza ezzel a véleménnyel: „E könyv kinyomtatása annál inkább megengedhető, mivel az amellet, hogy az unitárius vallás Erdélyben be van véve, az abban nyilatkozó szerénységnél fogva más vallásos könyveknek is mintául szolgálhat“ (Jakab E., Kolozsvár tört. 3., 421., 449.). A főkormányshoz azonban e véleményt nem közölvén, a Főtanács kérte a királyi rendelet megküldését másolatban, hogy a könyv elején kiadhassa. A főkormányshoz ezt sürgősségtelennek mondotta s kiadását megtagadta (Jakab E., Agh I. élete és kora, Ker. Magvető, 1882.). Jegyezzük fel az utódok számára, hogy a kinyomtatás költségeihez Felső-Dobófalvi Maróthi István 1787 jul. 29-én 763 frttal járult, aki ugyane hónap 15-én „elkölthetetlen tőkéül“ még 2000 frtot hagyott (Marothianum legatum.):

De volt József császárnak olyan intézkedése is, amely nehezítette az ügyek intézését és a kollégium fenntartását. 1781 nov. 23-án megtiltotta a protestánsoknak előleges engedély nélkül a zsinattartást. 1782 jan. 19-én az esperesek kijöttek Főtanácsra, de a rendelet miatt nem merték megtartani, hanem az ügyek intézésével a főgondnokot és repr. konzisztóriumot bízták meg s jan. 21-én hazamentek. Ettől kezdve 1792-ig nem tartott főkonzisztórium, ami különösen a gyors és céltudatos

közigazgatás szempontjából volt baj. 1783 jan. 17-én megengedte ugyan a zsinattartást, de azzal a feltétellel, hogy külön engedélyt és királyi biztost kérjenek, pontos jegyzőkönyvet vezessenek s azt az elnök és a jegyző aláírásával a guberniumhoz felterjesszék.

Ennél nagyobb baj volt azonban a kollektázás eltiltása, hiszen ez volt a tanárok és tanulók megélhetésének élő forrása. József ezzel tulajdonképen a kolduló szerzetes rendeket akarta megrendszabályozni, de a végrehajtásnál mi is beleértődünk. Nagy gondot és aggodalmat okozott ez, mert kérdéssé tette a kollégium és a tanárok fenntartását. A tanári fizetés, melyet 1778-ban tisztességesen rendeztek és felemeltek, nemsokára nem volt kiadható az állandó kollektázás miatt kimerült hívek pénztelensége s majd a császár tilalma miatt. 1784 okt. 25-én arról tanácskoznak, minő módot lehetne találni úgy, hogy a császár rendeletének ne prejudikáljanak. A határozat az, hogy minden vasárnap ki kell hirdetni s a szószékről adományozásra buzdítani a híveket és meg kell keresni az összes körökben a pátrónusokat és nemeseket. Aztán körönként kijelölnek valakit, hogy egy pappal keressék fel az illetőket.

Különben Agh István alatt az iskola belső élete elég nyugtalan képet mutat. Ennek több oka van. Ilyenek: a tanárok fizetésének leszállítása, a tanárok és eklézsia előjárói közötti összhang hiánya, a tanulók fegyelmezetlensége és leckemulasztásai, melynek főoka a hibás rendszerben volt. Jó részben ok maga az igazgató is, ki már szinte öreg korában került ez állásba s különben sem volt erélyt és energikus fellépést kívánó igazgatásra teremtve s magának a főgondnoknak, Horváth Boldizsárnak öregsége. Benczédi mondja: „anélkül, hogy Horváth Boldizsár és Agh püspök érdemeiből a legkevesebbet is levonni akarnék, meg kell vallanom, hogy iskoláink és egyházunk kormányzatában vést hozható zavarok állottak volt be”.²³ 1782 elején az eklézsia közgyűlésén panasz hangzik el a deákok ellen. Előadják, hogy a deákok készületlenül állanak a kathedrába s emiatt sok botránkozást okoznak. Azt is panaszojják, hogy a városi gyermekeket, ha egyszeri felszólításra vagy pénzt, vagy fát nem küldenek, eltiltják a tűztől, vagy kiteszik a szobából. És megbizzák a kurátorokat, hogy a konzisztóriumot kérjék meg az ilyen exorbitans diákok és más scholasticusok megfékezésére. (Eklézsia jegyzőkönyve 1767—1792. 180—181. l.).

Az ifjúság hanyagul járt órákra, sok leckét mulasztottak, a városon szerte-szét csatangoltak s nem volt kemény kéz,

²³ P. Horváth Ferenc életrajza és alapítványa. K. Magvető, 1878.

amely fegyelembe törje őket. Az 1778. évi Főtanács kemény végzéseket hozott. A Főtanácsra jövő esperesek is panaszoltak, hogy az iskolából kikerülő új belső emberekkel nem lehet bírni s szégyenére, nem hasznára vannak az egyháznak. Ezért hozta azt a határozatot, hogy amely diák nem papnak vagy mesternek való, menjen más pályára s a kollégiumot elhagyott tekergő tanulók belső embereknek ne alkalmaztassanak. 1778-tól aztán Horváth Ferenc veszi kezébe a gyeplőt. Elnöklete alatt Suki László kolozsvári és Pápai István tordai isk. felügyelő-gondnokok szigorú szabályokat állítottak össze, melyeket az 1780. évi dézsfalvi zsinat elfogadott s a következő iskolai évben életbeléptették s erélyesen hajtották végre. A rendszer hibája az volt, hogy a zsinatokat június hó második felében tartották. A tanároknak a zsinatokon jelen kellett lenniök. Abban az időben ez néha 2—3 hetet is igénybe vett. Ezért a második félevi vizsgálatokat Kolozsvárt pünköst előtt, Tordán húsvét előtt megtartották. Az alosztályúak ugyan vizsgálatok után is jártak órákra, de a vidékiek egy része már eltávozott. A többiek, kiknek a magántanításon kívül egyéb dolga nem volt, a városon szabadon csatangoltak mindaddig, míg a tanárok a zsinatról haza nem jöttek s az egész ifjuságot el nem bocsátották. Ez azonban csak július közepe táján történhetett. Némelyek húsvét után be sem jöttek s vizsgálatra nem is állottak elé. Ősszel meg hosszú hetek, néha hónapok is eltelték szept. 1-je után, míg az ifjúság teljes számmal begyűlt s az évet meg lehetett kezdeni. A repr. konzisztórium Horváth Ferenc főgondnok kezdeményezésére e türhetetlen állapotok megszüntetésére kimondotta, hogy a vizsgálatok ezután június végén tartassanak a főgondnok s más vizsgáló biztosok jelenlétében. Aki vizsgálatra nem áll, felsőbb osztályba nem bocsátatik, semmi jövedelemben nem részesül s a katalogusban 10-zel degradáltatik.

Az eklézsia előljárói és a tanárok között nem volt békés egyetértés. Ennek oka az volt, hogy a fiatal tanárok nem akartak olyan tárgyakat tanítani, amelyeket azelőtt köztanítók tanítottak. Azt kívánták, hogy valamelyik idősebb tanár vegye át azokat. A főgondnoknak s a pátrónusoknak kellett közbelépni, hogy a viszálykodások elüljenek. Ennek következménye volt az az 1785. évi rendelkezés, hogy ezután a tantárgyakat a zsinat és Főtanács osztotta ki a tanárok között.

Az ő idejére esik az is, hogy az akadémitákat, kiket 1718 előtt az eklézsia, azután 1781-ig a patronusok választottak és küldöttek ki, 1781-től kezdve a Főtanács kezdte választani. E rendszer szerint az elsők Pákei József és Márkos György, kiknek a szokásos kötelezvény aláírása mellett élő szóval is

esküt kellett tenniök. Ennek oka Nagy György akadémista aver-
tálása és szégyentelen magatartása az egyházzal szemben.

Baj volt az is, hogy az épület hova-tovább mind szű-
kebbnek és alkalmatlanabbnak bizonyult. Az építés és kibő-
vítés kérdése állandóan napirenden volt s nehezen haladott a
megoldás felé, ami természetesen akadályozta mind a tanítás,
mind a tanulás munkáját. 1780 aug. 15-én a repr. konzisztórium
„a tanításban occurálni szokott incommodumok eltávoztatá-
sára“ elhatározza, hogy a nagy auditóriumban taníttassanak
csak a togatusok és a publikusok, a retoroknak és poetáknak
„különös ház“ rendeltessék. De a határozat csak írásban ma-
radott, mert „az helyek megszoríttatása nélkül“ nem lehetett
végrehajtani s a rendelés akkorra halasztatott, mikor az építés
befejeződik. De szükségesnek látja a professzorokat inteni,
hogy óráikra pontosan jelenjenek meg, „nem várván mindenkor
a scholából tenni szokott jelentést, mely mián maga idejében
gyakorta meg nem jelenhettek“. És komolyan rendelik a sze-
niornak, hogy ezután a professzorok óráit egy fertály órával
előbb megjelentesse. Megismétlik a közelebbről hozott rend-
tartási törvényeket az éjszakai kóborlások, gyanus személyek
és helyek látogatása, dorbézolások, továbbá a hosszú chlamis
vagy tóga nélkül való járás, táncmulatságok tilalma tárgyában
s szükségesnek tartják megállapítani, hogy hivataloskodók
kihágásokért a tanulókra kiszabott büntetést kétszeresen kap-
ják. Alatta történt évszázadok óta az első változás a tanul-
mányok rendjében. II. József először 1784 jul. 15-én, azután
1785 jan. 7-én és okt. 22-én rendelte el a német nyelv kötelező
tanítását. A többi protestáns felekezetenél itt is, Magyarországon
is országos felháborodást és ellenkezést váltott ki ez a rendelet.
Nálunk a létért való félelem és körültekintő óvatosság, a gya-
korlati szükség belátása s talán azt is mondhatnók: a hála
érzése a türelmi rendeletért, azt ajánlotta, hogy ellenkezés nél-
kül engedelmeskedjünk. Elrendelték tehát a német osztály fel-
állítását úgy, hogy ott megtanultak írni, olvasni s vizsgálat
után felléptek a latin osztályba. A magyar nyelvnek is volt
némi kárpótlása, mert az iskolába készülőknek az eddigi latin
helyett a magyar taníttatott, azután következett a német s így
a latin. (Részletesen I. „A német nyelv tanítása“ c. fejezetben.)
Agh igazgatói működését jellemezni akarván, nem hagyhatjuk
figyelmen kívül, hogy oly korban élt, melyben a felvilá-
gosodás szelleme már éreztetni kezdi hatását, amely az
ifjúságnál egyelőre csak fegyelmezetlenségben és fékevesz-
tett szenvedélyekben nyilvánult. Mentségére felhozzák a mo-
dern kor „facies“-ét, mi oka annak, hogy alatta az ifjú-
ságnak Szent-Ábrahámitól megteremtett fegyelmezettsége fel-

bomlott. Uzoni-Kozma szerint Agh püspök nem volt elég erélyes, felekezete jogait nem bírta megvédeni, az ifjúság között fegyelmezetlenség kapott lábra. Azt is a szemére hányják, hogy szelid és engedékeny természetéből folyólag a hibákat inkább elnézi, mint megtorolja. Benczédi a főgondnok és a püspök érdemeinek teljes elismerése mellett is kénytelen megállapítani, hogy a Szent-Ábrahámi erélyes igazgatása alatt helyreállított fegyelem általában meglazult s nemcsak a diákok, hanem a fiatal tanárok között sem volt megnyugtató a közszellem. Jakab Elek ez ítélettel szemben a hangsúlyt arra veti, hogy abban a korban, melyben nekünk „ariánusoknak“ azért kellett aggódnunk, hogy az élők sorából kiirtatnak, Agh püspöknek engedékenysége és szelidsége, mellyel kígyói okosságot egyesített, az egyedül lehetséges magatartás volt. Az egyház egyik kitűnő fia, aki „egy válságos korszakban gyakori megpróbáltatások között bölcsen és önmérséklettel kormányozta az egyház hajóját, azt szírtekbe ütközéstől, híveit elcsüggedéstől megvédte, jótékonyan hatott korára s a hatalomra, nem nyomtalanul munkálkodott s örökre maradandó sikereket ért el, az unitáriusok törvényes jogának csaknem egy századig tartó tagadása és tiprása után végre is győzelmét kivívta“.²⁴ Agh szakmája minden tárgyában könyveket írt, melyeket későbbi tanárok is használtak.

Művei: *Institutiones metaphysicae*. — *Institutiones physicae*. — *Compendium physicae in usum auditorum incipientium*, 1754. — *Institutio geographica*. — *Notae quaedam in logicam*, 1740. — *Grammatica Hebraica*, — *Loca veteris foederis, ex quibus . . . trinitatis dogma probari solet*, 1745. — *Loca novif oederis explicata*. — *Notae in theologiam Szent-Ábrahámianam, vel: Notae in systema universae theologiae Christianae*. — *Commentarius in epistolam ad Romanos et Caeteras Paulinas*. Inchoavit A. 1758. — Ünnepi, vasárnapi, halotti prédikációk magyarul és latinul. — Halotti szónoklatok (*orationes*). — *Historia regis Borusciorum, Friderici II-di franciából latinra ford.* 1764 júliusában.

Legnevezetesebb műve: *Theologia Christiana* V. r. 5 kt. I. kt. *Expositio Summae Universae Theologiae secundum Unitarios*, 706 l. II. kt. *De Mediatore Novi Foederis Jesu Christo*, 409. l. III. kt. *De ethica Christiana*, 811 l. IV. kt. első része: *De ecclesia in genere*, 139. l., második része: *De variis ecclesiae mutationibus seu de historia ecclesiastica*, 627. l. V. kt. *Conspectus articulorum fidei Christianae*, 1042. l.

A IV. rész e jellemző mondattal végződik: *Gloria Deo*

²⁴ Agh István unitárius püspök élete és kora. Ker. Magvető, 1852.

unice-uni | Némelyek e művét Szent-Ábrahámi Summajával azonosnak tartják. Talán mert Agh végezte e munka végső simítását és sajtó alá rendezését. Ez téves. Vett át belőle egyes részeket, de a kettő összehasonlítása mutatja, hogy a kettő két különböző és önálló mű.

26. *Lázár István* (1784—1798). Torockón született 1742. szept. 3-án jobbágysorsú szülőktől. Iskoláit 1748-ban Torockón kezdte. 1757 őszén Kolozsvárra ment, 1759 május 12-én lett szekundánus, 1761 szept.-ében tógás diák, 1767 május 12-én a retorikai osztály tanítója, 1767 dec. 16-tól thekarius is 1768 nov. 7-ig. E napon búcsuzott az iskolától. Ez évben Torockai Gábor földesúrától a jobbágyságból fölszabadított (manumissio) s Marosvásárhelyre ment jogot tanulni. 1771 májusában a meghalt Pálfi Benjámint utódjául akadémitának választják. Nagy Györggyel együtt peregrinálnak s a szükséges összeget összegyűjtve (1150 mfrt 46 dr), külföldre indul. 1771 okt. 19-től 1776. jul. 7-ig volt külföldön: Bécsben, Amsterdamban és Leidenben. Utóbbi helyen tett filozófiai doktorátust. Fennmaradt leveleiből látni lehet, hogy hol fordult meg, kiktől tanult, kikkel érintkezett s mint igyekezett vallási elveinket hollandiai szabadelvű körökben káték osztogatásával terjeszteni. Ösztöndíjat is akart szerezni egy erdélyi unitárius ifjú részére a mennonitáktól és remonstránsoktól. Olyan rokonszenvet sikerült maga iránt felébreszteni, hogy költségükön a tervezett időnél tovább maradt ott egy félévvel. 1776. jun. 23-án hazaérkezett nagy és értékes könyvgyűjteményével.²⁵ Ő az utolsó, aki tőlünk Hollandiában volt. Hazaérkezése után azonnal megnősült. Elvette Szemeriai Joó Sámuel özvegyét. Dec. 10-én iktatták be tanárnak.

1784 jun. 19—24-i nyárádszentlászlói zsinaton Agh István püspök öreg kora gyengeségei miatt a rektorságról lemondván, utódjául Lázárt választják meg s jun. 30-án beiktatják (Fasc. VI. 319.). Mindjárt beiktatása után Szebenbe indult, mint az oktatás országos szervezésére kinevezett bizottságnak részünkről tagja. (Fac. VI. 320.)

Az 1786. évi nagyajtai zsinat Agh István halála után püspöknek választotta, mi a Fasc. írója ezzel a megjegyzéssel kíséri: e hivatal viselése már évek óta a püspök öreg kora miatt vállaira nehezedett, amibe nem annyira beiktatták, mint inkább megerősítették. Ugyane zsinat választotta Márkost *helyettes igazgatóvá* (subtitutus rector), *ami iskolánk történetében — legalább szervezetileg — új mozzanat s azt mutatja, hogy észrevették már, hogy a püspöknek eklézsiák megvizsgálására többször kellvén húzamosabb ideig eltávozni, az iskola*

²⁵ Erdélyi Magyar Unitártus Naptár. 1931.

ilyenkor nem maradhat igazgató nélkül. Mikor 1792. jun. 30-án Torockai Mihállyal Bécsbe indul, a főnök azt írja: megy a kollégium rektora, „sőt inkább atyja”. (Fasc. VII. 169.) Ennek a jellemzésnek magyarázatául szolgálhat az, hogy a leckét mulasztók pénzbüntetését (neglectum), amely az igazgatót illette, rendesen visszaadta vagy a diákságnak, vagy a kollégiumnak. (Lásd Fasc. VI. 356, 400, 409, 412, 428, 445, 452, 474; VI. 41, 96, 174. lapjait.) 1792 febr. 22-én a Magyar Hirmondót, az első magyar újságot saját költségén rendelte meg a diákság részére (Fasc. VII. 174.) s azután rendeletére a neglecták pénztárából fizették.

Lázár István 1784—1798-ig 14 évig volt rektor, 1786-tól 1811-ig 25 esztendeig püspök. Rektori és püspöki működésének történelmi hátterét II. József, II. Lipót és Ferenc császárok uralkodása adja. József császár a maga történelmi hagyományokat és kööttségeket nem ismerő szabadelvű szellemével, mely a felvilágosodás szellemtörténeti áramlatából táplálkozott, új eget derített volna a Mária Terézia gyilkos és öldöklő jezsuita üldözéseitől megdermedt és elalélt egyházunkra. De egyfelől rövid ideig élt, másfelől meg elgondolásait a kormány katholizáló iránya miatt nem tudta kellő eréllyel az élet gyakorlatába átvinni. A gubernium gyakran gáncsolta el legjobb szándékait rosszmájú taktikázásaival. Lipót nagy reményeket keltően egész szabadelvűséggel kezdette uralkodását. A hamar lelkesülő, gyorsan fellobbanó nemzeti lélek nagy tervekre ajzottan fogott a minden téren való haladás és reformok megtárgyalásához. Sok szép terv és gondolat született meg ez években, melyeket azonban az utána következő Ferenc császár mindenütt forradalmat szimatoló rendőrszellemű kormánya egyelőre csirájukban elfojtott.

Egyházunk történetében is a hosszú és félelmes hallgatás és meglapulás után az eleven és céltudatos megmozdulás jelei mutatkoznak Lázár alatt. Két ízben volt Bécsben Először 1792-ben az egyház régi sérelmei orvoslása végett. Több mint három hónapot töltöttek ott, de szerencsétlenségünkre Lipót ez időben halt meg s még elébe sem juthatott. Másod ízben egyedül volt 1800-ban s egyházi ügyek intézésének ürügye alatt valószínűleg akkor szerezte meg nemességét — nem egészen kifogástalan módon.

Korának egyik feltűnően kiemelkedő vonása: a sok építkezés. Erre lehetőséget nyújtott a szabadabb kormányzati szellem fuvallata mellett a halhatatlan emlékü Suki László alapítványa. Olyan időben jött, amikor a sok kollektázás miatt kimerült hívek anyagi tehetetlensége miatt a megsemmisülés veszedelme fenyegette az egyházat és intézményeit. Ennek az

alapítványnak megszerzésében Lázárnak nagy érdeme van. Ezt csak kis mértékben kevesbíti az a körülmény, hogy ekö-rüli fáradozásaiban a maga egyéni érdekeiről sem feledkezett meg. Ennek volt üdvös következménye az, hogy a kollégiumot, főleg P. Horváth Ferenc főgondnok példás fáradozása és buz-gólkodása mellett, 1801–1806-ban felépítették. 1716 óta nem volt templomunk. Híveink csak imaházakba jártak. 1792–96. években megépítették a templomot. Nagy arányairól Kőváry azt jegyezte fel, hogy a felvilágosodás keltette remények és kilátások eredménye, amelyek azonban még nem valósultak meg. Megépítették a tordai rektori házat. Megalapították és meg-építették a székelykeresztúri gimnáziumot 1797-től, miben Lázár-nak az állandó és fáradhatatlan agitációért és gyűjtésért oroszlánrésze van. Sok egyház és filia alakult alatta, sok templom és iskola építettett vagy javíttatott. A történelem 38 eklézsia ilyenféle építkezését jegyezte fel.

Másik fontos történelmi mozzanat alatta: az ötödik tanári állás szervezése és a széplaki papi állásnak oly módon való biztosítása, hogy az ide küldendő papok, mint külföldi egye-temre készülő ifjak, útjukra a szükséges költséget megszerez-hessék. A tanári fizetések alatta sokszor kerültek rendezés alá. Utoljára 1811-ben az országos devalváció idejében, mikor országos gyűjtésre Körmöczit és Szász Mózeszt küldték ki.

Mint tanárról, két nyilatkozatot ismerünk róla. Egyik Kőváryé, aki azt mondja, hogy jeles tanár volt. A másik Pákei kartársáé, aki a külföldön tanuló Körmöczinek, kinek hazatérő ideje már közeledik, azt írja, hogy siessen haza s vegye már át a fizika és számtan tanítását, mert a fizikában új elmélet járja, t. i. a Stahl-féle phlogiston elmélettel szemben a Lavoisier oxidációs elmélete, melyet a püspök nem tanít, valamint a mathesisnek sem egy részét, melyet más intézetek már bevezettek. Ez azt mutatná, hogy Lázár a tudomány hala-dásával nem tartott lépést. A fizika tanításánál a kísérletekre nem helyezett kellő súlyt. Minek két oka lehetett. Hollandiai iskolája nem volt olyan alapos, mint utódaié Németországban. A másik az, hogy szemléltető eszközei sem voltak. Hiszen a fizikai—vegytani szertár alapjait utódja, Körmöczi veti meg P. Horváth Miklós segítségével és bőkezű támogatásával.

Emberi jellemét megvilágítja annak a viszonynak szemlé-lése, melyben P. Horváth Ferenc főgondnokkal volt. Mindkettő valóságos „gondviselésszerű” alak — mondja Kőváry — egy-házunk történelmében. Mindkettő égett az építés vágyától. De egy lényeges különbség, hogy ne mondjam: ellentét volt jelle-mökben. Horváth önzetlenül csak a közt szolgálta, Lázár a közügy szolgálata közben nem feledkezett el egyéni érdekei

érvényesítéséről sem. Előre látható volt, hogy két ilyen tett-erőtől és a munka vágyától hevített erős férfi összeütközésbe fog kerülni. Az alkalmat erre az 1778. évi szentábrahámi zsinatnak az a határozata szolgáltatta, amely megszervezte az ú. n. *marosvásárhelyi konzisztóriumot*. Ez a határozat a marosvásárhelyi urakat azzal a joggal ruházta fel, hogy a repr. konzisztóriumnak a gubernium kérdéseire adandó feleleteit és véleményeit felülvizsgálja. Ez a határozat a repr. konzisztórium jogkörét korlátozta, a főgondnoki hatáskört kiterjesztette. Mikor ez a határozat kelt, Lázár még egészen kezdő tanár volt, aki- nek nem igen lehetett befolyása annak meghozatalára.

Lázár és a főgondnok a Suki alapítványa megszerzése körül kerültek egymással szembe. Suki, a főgondnok sógora, egy évvel fiatalabb, mint a püspök, aki nemcsak mint tanár és püspök, hanem mint bizalmas jó barát is szívesen látott vendég Zsukon. Suki minden tervének és gondolatának részese. Suki látta a kollégium rettenetes nyomorát és szegénységét. Látta, hogy az egyház „csaknem szüntelen való koldulással s kollektázással kénytelen igen csekélyül tartani és táplálni” a kollégium előjáróit, rektorait, professzorait, felsőbb és alsóbb tanítóit. Ezért írja adományleveleit s teszi végrendeletét. Célja, hogy állandó, elkölthetetlen fundust alapítson. Suki László 1792 márc. 11-én meghalt. De az alapítványi vagyon átadása, illetőleg átvétele ügyében nehézségek állanak elő. A főgondnok maga szeretné kezelni a jószágokat úgy, hogy minden javítást elvégez, a kamatokat s az investita summákat befizeti a kollégiumnak. Ebben a kérdésben feszültség támad közöttük. A főgondnok elmarad az 1793. évi zsinatról, csak levélben keresi meg a marosvásárhelyi konzisztórium nevében, melyben kéri a zsinatot, hogy a professzorok számát „az egyházi rend fundusának terhére” ne szaporítsa és semmi új költséget meg ne szavazzon a külső rend tudta nélkül. A zsinat — kétség- telenül Lázár püspök irányító közreműködésével — észreveszi a marosvásárhelyi konzisztórium lépésének téves irányát, mely az egyházi rend és világi urak között vészes kettészakadással fenyeget s atyafiságos szeretettel kéri a püspököt és főgondnokot is, hogy tartsák magukat a szentábrahámi zsinat határozatához, nehogy megosztassék a külső rend a belsőtől, sőt még a szívek is, hogy így közönségünk romlását okozó visszavonások származzanak.

Az egész dolognak mozgó rugója a püspöki fizetés kérdése, amint ez kitűnik az 1795. évi márciusi Főtanácson, ahol a főgondnok azt kérdezi, hogy a Suki-hagyatékon minden javítás évi kamata kiadassék-e fizetés gyanánt a püspöknek? A zsinat igen- nel felel s a dolog pénzügyi oldala 1796-ban végre rendbe jött.

De hátra volt még a dolognak az a része, mely a főgondnok presztizsét érintette. Az 1796. évi káli zsinatra a marosvásárhelyi konzisztórium egy 13 pontból álló előterjesztést tesz, melynek éle a püspök ellen irányul: az ő szinte felügyelet és ellenőrzés nélkül való jogkörét, laza és nem eléggé gondos pénzügyi gazdálkodását akarja korlátozni. Kéri, hogy semmi új költséggel járó határozatot ne hozzanak s már előre tiltakozik minden e pontok ellen hozandó végzés ellen. Ez az előterjesztés lett az oka annak a határozatnak, mely a Főtanácson a *kettős elnökséget* szervezi. Ha az előterjesztést eredeti alakjában fogadta volna el a zsinat, akkor a püspök világi dolgokban a leveleknek és beadványoknak csak egyszerű felbontójává és expeditorává fokoztatott volna le. A határozat a szentábrahámi zsinat végzésére hivatkozik. De a kettő között mélybe vágó különbség van. A szentábrahámi határozat szerint a marosvásárhelyi konzisztórium *revideálja*, szóval: *felülvizsgálja* a repr. konzisztórium feleleteit és véleményeit. Az 1796. évi határozat szerint a főgondnok köteles a vásárhelyi konzisztórium végzéseit *vagy átküldeni* a repr. konzisztóriumhoz, *vagy feladni* a főtanácshoz. Ez a különbség Lázár erélyes kezének a nyomát mutatja.

Lázár 1797 elejétől hosszú ideig betegeskedett. Körmöczi siettetni haza, hogy átvehesse tárgyait s lemondhasson a tanári állásról és rektorságról. Ez 1798-ban megtörtént. A püspök visszavonult s fizetését a főgondnok által a jószágokon tett javítások címén befizetett 15110 mft 4 pénz évi kamatjából, ami 906 frt 60 pénzt tett, a marosvásárhelyi konzisztórium azelőtti évi minden tiltakozása mellett is személyéhez kötötte „a következő püspökökre ki nem terjedőleg” 1000 mftban állapították meg.

Igy végződött ez a küzdelem, melynek rugói anyagi természetűek, mely egyes mozzanatában azzal fenyegetett, hogy az egyházi és világi rend teljes szétszakadását idézi elé s az egyházi kormányzás és igazgatás egységét megsemmisíti. A püspöki és rektori állás szétválasztatott. Helyes intézkedés volt, melynek már régen meg kellett volna történnie. Ezzel előállott az igazgatói utasítás megkészítésének szüksége. Az ez évi homoródkarácsonyfalvi zsinat már számonkéri, hogy miért nem készítettet el s megrendeli előterjesztését. Az 1799. évi téli Főtanács (2. jk. p.) Sala Mihály és Szentiványi Sámuel felügyelőgondnokokat bizza meg elkészítésével.

Lázár emberi jellemének megismeréséhez adatokat szolgáltat Körmöczi vel szemben elfoglalt álláspontja, miközben nem átalotta őt a vallástalanság, illetőleg a kétvallásúság vádjával illetni. Pszichologiailag meg lehet magyarázni, hogy bizonyos

idegenkedéssel, talán ellenszenvvel is fogadta a nagy készült-ségű és filozófiai elmélkedésre hajlandó Körmöczit, aki tanári állásában neki utódja lett s később a püspöki állásban is. Az ellenszenv akkor nyilatkozott meg, mikor az ötödik tanári szék szervezésének kérdése ismételt tárgyalások és beszélgetések tárgya lett. Lázár püspök az új tanszék létesítését ellenezte, mert félt az azzal járó költségek esetleges hiányából eredő bajoktól. Körmöczi — ez időben már igazgató — nemcsak helyeselte a tervet, hanem minden módon sürgette s agitált mellette.

Az esetet maga Körmöczi beszéli el abban a védekező íratában, melyet Lázár püspök fiának, Samu guberniumi titkárnak apja halála után a guberniumhoz ellene beadott feljelentésére feleletül készített. Az ötödik tanári szék szervezését előkészítő tárgyalások közben szembekerültek: a püspök és igazgató. Körmöczi a püspöki erőszakoskodásnak nem engedett. Kész volt az összeütközés. A püspök vádat emelt ellene bosszús indulattal: Körmöczi azt vallja és tanítja, hogy az okos embernek két vallásának kell lenni, egyik, amelyet hiszen, másik melyet csak szájával vall. Az unitárius vallásban is a Jézus Krisztusról való egész konfesszió religiónknak csak ilyen külső ágazata, melyet a dézsi komplanáció tétetett be a hit cikkelyei közé, de valósággal nem tartozik az unitárius valláshoz. Ennélfogva noha politikából taníttatik, mindazonáltal egy okos unitárius ember is azt nem hiszi.

Ezt az ügyet kölcsönös bocsánatkérés által intézték el egy békéltető bizottság közbejöttével, a püspök az igazságtalan és súlyos sértésért, Körmöczi azért, hogy praesese ellen kikelt s kemény szókkal illette. A püspök vallástalannak nevezte Körmöczit; ez pedig nyíltan szemébe mondta, hogy illetlen és erőszakos módon akarja a maga planumait a többség akarata ellenére áterőszakolni. A panaszló a főkonzisztórium előtt Körmöczi volt. Lázár azzal védekezett, hogy nem viheti a praesidiumot, ha subordinatusai szembeszállnak vele. A megbékélés a püspöki lakásban megtörtént. 7—8 év múlva a püspök fia elevenítette fel a vádat, amint majd Körmöczinél látni fogjuk.

Ez az eset mutatja, hogy Lázár nem tudta elválasztani az ügyet a személytől s aki egyházi közügyben ellene mert véleményt nyilvánítani, azt üldözni is tudta. Ma már könnyű állást foglalni ebben a kérdésben. A történelem teljes mértékben igazat adott Körmöczinek. Az ötödik tanári szék a püspök minden ellenkezése ellenére is szerveztetett. És erre a tanszékre az a Molnos küldetett ki, akit Körmöczi s az erőszakos püspöktől való félelem miatt nyilatkozni nem merő többségi közvélemény kívánt és óhajtott. S a vallástalanság vádja? Már

azelőtt összeomlott a haladott szelleműek szemében, mielőtt emeltetett volna. A felvilágosodás eszméi már akkor úgy átjárták a lelkeket, hogy Lázáron kívül nem szólalt meg egyetlen hang sem, amely a göttingeni egyetemen elsajátított legújabb biblia-kritikai nézeteket, melyek Dávid Ferenc „tisztá unitárizmusát” igazolták, kifogásolták s azok tanítását helytelenítették volna.

Irodalmi működése nem nagy. Csak három művét ismerjük.

Metafizikája a Leibniz-Wolff gondolkörében mozog. Módszere is az, melyet Leibniz matematikai módszernek nevez. Könnyű, szép latin nyelven tárgyalja a metafizika és vallás alapvető kérdéseit, a csodákat, a szükségképeni és esetleges igazságokat, a lélek halhatatlanságát. Érdeme abban áll, hogy ő az első, aki nálunk az unitárius gondolat majdnem kétszáz éves üldözése után a német felvilágosodás eszméit, melyekkel Dávid 200 esztendővel haladta meg korát, tanszékről nyíltan és módszeresen hirdeti s azt a balkézről való viszonyt, mely a világ sanda gyanúsítása miatt volt a filozófia és a vallás között, most Leibniz szellemében nálunk is törvényesíti. Új utat nyit, melyen most még félénken, de később mind bátrabban mernek elindulni és haladni tanáraink. Annál kevésbé érthető és bocsátható meg Körmöczivel szemben való fellépése. Mert Körmöczi tanításaiban nem tett egyebet, mint bátran levonta elméleti tanulmányai következményeit s hirdette azt, aminek igazságáról lelke mélyén meg volt győződve. Szomorú dolog, hogy Lázár küldetészerű történelmi alakját emberi gyöngéi, jellemének e gyarló vonásai elhomályosítják. Művei: *Tentamen philosophicum inaugurale centuriam positionum philosophicarum ex variis universae philosophiae capitibus delectarum, exhibens praeside Diderico van der Komp. Lugduni Batavorum. Apud P. van der Eyk et D. Vygh, 1775.* — *Logica. Kézirat (hiányos). 1782.* — *Methaphysica 1784.* A két utóbbi a székelykeresztúri gimnázium könyvtárában.

27. *Pákei József* (1798—1802.). Kolozsvárt született. Atyja Pákei József, anyja Rázmán Hedviga. Atyját Kun Zsigmond ítélőmester sokat csábítgatta, hogy legyen pópista s nagy hivatalba jut, de megmaradt vallásában. A kolozsvári határt ő „jugelizálta”. Jó gazda, a kolozsvári eklézsiának jegyzője is volt. Fia 1776 szeptemberében tógás diák, 1780 júniusában végzett. Azután egy évig németet és jogot tanult Kolozsvárt Fortini Károlytól s 1788 júniusában bizonyítványt kap a jus naturae, publicum, gentium és civileből. 1781. évi kövendi zsinat akadémiára választja Márkos Györggyel együtt. A repr. konzisztóriumnak élénk emlékezetében élvén még Nagy György hitehagyása s a ráfordított közköltség kárbaveszése, nem elé-

gedett meg a szokásos kötelezvény bevételeivel, hanem Márkos Györggyel együtt esküt is tétetett. Megjelentek a konzisztórium teljes ülésében s ott térdenállva megesküdték, hogy amikre a reversalisban kötelezték magukat, azt szentül megtartják. 1781 szept. 28-án Bécsbe megy. Itt tanult 1783 okt. 14-ig. Külföldi tanulmányútjáról a levéltárban őrzött s Agh püspökhöz és Lázár tanárhoz küldött 10 leveléből sok érdekes részletet ismerhetünk meg. Lázár tanárhoz írt leveleiben üdvözli névnapján és karácsonykor (1782 dec. 11.), „Samukának“ (a későbbi isk. felügyelő-gondnok) elméjére és testére nevedekést kíván, leányának egy pár bécsi „papucsockát“ küld. Egyebet akart, de „lapos erszényre jutott“. Kéri, hogy a zsinaton kövessen el mindent, hogy Bécsből feljebb juthasson. (1783 jun. 3.). Mert még az itteni tanárok is azt mondják, hogy némely tudományokat a felsőbb akadémiákon bővebben tanulhatnak, nevezetesen a teológiát s orientalis nyelveket. És hát az experientia? Lám, az erdélyi s magyarországi reformátusok még falusi papságra is kisebbségnek tartják menni, ha Hollandiát, vagy Helvetiát meg nem járták s egy sem jó Bécsbe oly szándékkal, hogy itt maradjon. Volt itt egy szegény fiú. Tavalý, mikor feljött, némelyek biztatták, hogy maradjon itt. Azt felelte: ha kódulásra szorulna is, nem maradna, hogy „Bétsicus“-nak ne csúfolják. Kisebbség lenne nekünk, akik városban tanítunk. Agh püspökhöz írt levelében (1783 jul. 15.) arról akarja meggyőzni, hogy legjobb lenne Hollandiába menni, mert a leydeni s amszterdami tanítók „mások előtt nevezetesekek“, az orientalis nyelveket jobban tanítják, franciául könnyebben tanulhat, az experientiát Anglia és Franciaországon kívül sehol úgy nem találhatni, ipar, kereskedelem, gyárak elsőrendűek, egy kis segélyt is remél, ha a püspök és Lázár is ajánlani fogják, ott nem mondhatják, mint Göttingáról, hogy senki sincs, aki valóságban hasonlítana. De erre pénz kell, mert nervus rerum gerendarum est pecunia s jól tudják, „mely nagy purgatoriuma legyen az erszénynek az utazás“. Az év végén (1783 dec. 16.) „Oh-Pragából“ írja a püspöknek: a félév végéig itt marad; áprilisban a nyári félévre az Odera melletti Frankfurtba, onnan Berlinben s végül Göttingába szándékozik. Pénzt kér, mert az út sokba kerül, a sokaság, „igen relativum quid“, ami otthon sok, az itt kevés. 1784 márc. 12-ről hosszú, részletes levelet ír. A püspök közben írhatott neki s kérdőre vonhatta, miért váltak el Márkos és ő egymástól. Okát adja ezekben: két iskolai év nem elég a tudományok egyszerű hallgatására sem. Aztán a német, francia és görög, „melyeket már megnagyoltam“, sok időt kívántak. Zsidót az órák ütközése miatt még nem hallgattott, de ez nem lesz baj, mert Márkos főtanulmánya ez. Bécs-

ben „a világ nyelvétől való félelem“ miatt nem maradtott. „Caeterum bona conscientia írhatom, hogy az idevaló jövetelemnek négy holnapokhoz alkalmaztatott hasznát látom“. Nem látja be, miért volna kárakra külön való experientiájuk? Sőt e diametro azt látja, hogy hasznos. „Nékem alacsony voltomhoz képeest mindenütt, ahol megfordultam Bécsben s itt, akiknél illik, türhető érdemem vagyok“. Aztán írja, hogy nemcsak a protestánsok nevezetesebb egyetemeit, hanem a bambergi és linzi kath. universitásokat is meg akarja ismerni, tudósokkal találkozni, mert úgy is hátrább marad, mint a püspök és Lázár, „akiknek nagy experientiát tenni szerencsájük volt“. A státust nem akarja terhelni; ha kölcsön is, „feltett szándékomat követni fogom“. Reméli, hogy Frankfurtban „beesik“ jó-akarói által arra a fundatoria, amelyen egy heti ebéd-vacsora 10 garas. Következő levelében (Lipcse, 1784 ápr. 7.) útjáról ír, nevezetesebb emberekkel való ismeretségéről (Basedowhoz címe van), szűkös, szegényes életéről. Oly szűken él, „hogy szűkebben épen nem lehet“. Egyszer eszik 24 óra alatt s ez nem kerül annyiba, „mintha reggel cafféznám s este egy-két pohár sernél s egy semjénél többet vacsoráznék“. Megismerkedett Barthelottival, aki katolikus ugyan, de praejudiciumoktól tiszta, ő írta a türelmi rendeletet, amiért arianusok advocatusának is nevezték. Következő levelét Wittentergből írta (1784 május 4.), de Potsdamban tette postára (1784 május 6.). Lipcsében meglátogatta Funk, Bortz professzorokat, „kiknek elei unitáriusok voltak, aztán Hindenburg, Clodius, Morus, Vonk tanárokat, kik „igen jó neven vették“ látogatását. „Hálában“ igen jó szívvvel látták Lázár ismerősei, Semler, Nösselt. Az előadások Lipcsében és Hálában igen tetszettek, különösen Kersten és Nösselbladté. Mindkét helyen „számos erdélyieket s magyarokat“ talált. A passussal senki sem törődik. Egy szebeni Neugehoren nevű fiú Dessauban meglátogatta Basedowot, aki azt mondta neki, „hogy ő a desseni fejedelem s másoknak is tudtára publice unitárius volna“. Tudakozódott tőle az erdélyi unitáriusokról, mint hitbeli atyafiairól. S megtudta, hogy itt van egy erdélyi. Általa kérte Pákeit, hogy látogassa meg. Halaból átment reggel 8-tól este 9-ig gyalog, 3 napig volt ott, többször meglátogatta. Igen szívesen látta, egy néhány könyvvel megajándékozta „confirmálván őt is, hogy unitárius volna“. Basedow kijelentette: sajnálja, hogy a latint elfelejtette, magyarul nem tud, különben familiájával együtt Erdélybe költöznék s legalább írásával szolgálna az unitáriusoknak. Amint mondja, 40 esztendő koráig arianus volt, aztán lett szocinianussá az ő szava szerint, vagy unitáriussá a fejevári nevezet szerint. Vannak vélekedései, amelyek velünk nem egyeznek, t. i. aeternitatem

poenae infidelium nem hiszi etc., de ebben s egyebekben is filozófusnak láttatik inkább lenni, mint theologusnak, caeterum az atyáról, fiuról, szentlélekről úgy hiszen, mint mű, az eredendő bűnt, satisfactiot, praedestinatio nem hiszi, az úri vacsorát signum rememorativumnak etc. tartja". Adott neki egy írott konfessziót. „Ezen Basedow fundálta a most Németországon igen nevezetes Philanthropinumot is, vagy Institutumot, amely az ifjaknak educatiojában áll s ha egyéb nem volna is, örvendem ott járásomnak ezen gimnáziumban tett experientiáimra nézve hallgatván a tanítókat s látván módját educatiojuknak". Innen május 1-én szintén gyalog ment Wittenbergbe, ahol néhány előadást hallgat s azután Potsdamba megy. Következő levele Berlinben kelt (1784 május 27.). Meglátogatta Spalding, Theller, Sack urakat, átment Frankfurtba előadásokat hallgatni, melyek azonban praeter morem igen gyengék, mert Mönnich Berlinbe ment át s utódja Wünsch nem mérközhetik vele, sem a hallei Karstennel. „Nagyon sajnálják a tudósok, hogy mostani állapotunkról és vallásunkról semmit sem hallhatnak s midőn a szoros censurával is a többek között excusáltam volna magamat, unanimi censensu azt javasolták, hogy az efféléket küldenők Berlinbe, mert kinyomtatják jutalmasan absque, hogy egy betűt is kihúzzanak belőle. Amint tapasztaltam, ahol jártam Németországnak nevezetesebb tudósainál, mindenütt igen nagy fermentatióban vagon a vallás dolga. Erre nézve bizonyosan tudom, hogy haszonnal el fogna kelni, akármit nyomtattatnánk, nevezetesen, ha a theológiánkat kinyomtattathatnók. Csakhogy ennek ugyan nagy accuratioval kéne lenni azért, hogy igen nagyra ment a cultura az emberek között s ritka irás jő ki, amelyre felelet, vagy contrarium is ki ne jőne... Hogyha deák nyelven tőlünk valami kiadatnék, tudom bizonyosan, hogy sokan találkoznának, akik németre fordítanák, ha a publicumnak kedves lenne a dolog, még franciára is".

Több levelét nem sikerült megkapnom, pedig valószínű, hogy még vannak, mert utolsó levele után még egy évig volt künn, Benczédi szerint Berlinben. Haza érkezett 1785 ápr. 20-án. Ez év június 25-én avatják be tanári állásába. Beköszöntő beszédje: *De influxu educationis in felicitatem reipublicae*". Szeptemberben tanítani kezdi a logikát, metafizikát, moralis filozófiát és németet. Szeptember 13-án megházasodott, elvévén Kovácsi Tamás leányát, Máriát. 1786-ban generalis notarius lett, 1791-ben az erdélyi országgyűlés közmívelődési bizottságának (literaria regnicolaris deputatio) tagja és jegyzője, 1786-ban a gubernium könyvvizsgáló hivatalának tagja, s ugyanez évben rector professor. Az 1799. évi kissárosi zsinaton

predikátor. Beszédjének címe: *A vallásnak becses volta.*²⁶ Mint tanárnak és nevelőnek tevékenységét, vezető gondolatait, a püspökhöz való viszonyát legjobban megismerhetjük azokból a levelekből, melyeket a külföldön tanuló Körmöcihez írt, akihez nagy reményeket fűzött.

Bécsbe írja (1794. aug. 6.) neki, hogy készüljön haza, mert sokan egész indulattal várják s kezdjen hivatalához. Vegye át a püspök spartáját és tanítson mathesist és fizikát, mert ebben van legnagyobb szüksége iskolánknak. Mert a püspök trigonometriát és conica sectiot nem tanított eddig, applicata mathesist igen keveset, a fizika pedig egészen megváltozott. De mindakettőt vegye át, ha terhes lenne is, nehogy e két sarkalatos tudomány elválasztassék egymástól. Körmöczi írhatott neki, mire (1794. okt. 22.) az a válasza, hogy amiket jövőbeli hivataláról ír, ő „azokról másképen gondolkozik”. Majd ha hazajő s megismeri a dolgokat, hiszi, hogy ő is úgy fog gondolkozni. Újból hangsúlyozza, hogy mindakét tárgyat vegye át, mert „a zsinatokon sok mindenféle ember jó közbe, akik ezer meg ezer akadályokat tesznek sok jó dolgokban”. De ha a kettőt együtt kezdi, in possessione nem fog több szó férni hozzá. Azután (1794. nov. 30.) figyelmezteti, tanulja szorgalmasan a németet, „mert ez a nyelv clavis minden tudományoknak, a franciát, görögöt és zsidót, a tudományok közül nem annyira a theologiát, mint inkább a mathesis purat és applicatát, a mai fizikát, „mely az antiphlogisticum systemát foglalja magában”, geografiát, chronologiát, historiát, aesthetikát vagy theoria boni gustus atque artium elegantiarumot. Aztán mindenek előtt a trivialis iskolákban a tanítás módját, a humaniorák állapotát, ezek tanításának jobb módját, olvasson ezekre vonatkozó szerzőket, utasításokat, a nyelvek tanításának legjobb módját, mert tovább már nem szenvedheti, hogy milyen karban s rendben vannak iskoláink s várja, hogy legyen egy segítő társa, aki ne tartsa magát a régiekhez úgy, hogy azoknál egyebet nem becsül. Közben a püspök a megállapodásoktól eltérő valamit írhatott Körmöczinek, amire Pákei azt írja, (1795. okt. 1.) hogy csodálkozással látja a püspök tudósítását s csak azt írja, hogy serviat pro notitia s reponatur és Körmöczi kövesse a maga plánumát s ne gondoljon ezen írással. Legsükségesebbnek látja most is a mathesis és fizika tanulását „s ezt a konzisztórium is tudja, ha nem beszéli is in confluxu”. Különben polyhistoroknak kellvén lennünk. azokat is jó lesz megízéltetni, amiket a püspök ír, hogy szükség esetén tudjon hozzászólni. Újból hangsúlyozza az alsóbb classisok refor-

²⁶ Körmöczi beszédjével együtt. Kolozsvár, 1800.

málásának szükségét, hogy lejövén „a tanítás módját jól rendbe-
szedjük”. 1796. nov. 15-én újból nagyon a szívére köti a
mathesist és fizikát, mely utóbbiban nagy újítások estek s a
köznek hasznosabb lenne, ha azokat kísérletekkel tanítaná,
mintsem hogy a régi systema taníttatnék. Ismételten sürgeti
Körmöczit, hogy Kantról szóló kézikönyveket vegyen, hallgasson
Kantról előadásokat, csináljon jegyzeteket, tekintsen bele Kant
filozófiájába, mely „most mind az anglusoknál, mind a néme-
teknél s franciáknál bevétetett, hozzon róla szóló új könyveket
(Altdorf, Goess), mert azokra inomissibiliter szüksége vagyon”.
„Szeretném minden legkisebb Kant munkáit egyformán, mint
Beck sub tit. Erläuternder Auszug aus den Kantischen Schriften
etc., vagy rövidebben is megkapni, csak hogy egészen lenne
meg”. Mert szüntelen igyekezik a logika, metafizika és moral
újításában.

Ilyen tervei és elgondolásai voltak Pákeinek az alatt, amíg
a püspök azon jártatta gondolatát, hogy megsokasodott hivatali
teendői és gyenge egészségi állapota miatt megválíék tanári
és igazgatói teendőitől. A püspök és a konzisztórium nyíl-
vánossága előtt nem tárgyalták, hogy a mathesisnek vannak
olyan részei, amelyeket a püspök nem tanít s a fizikát
meghaladott elvek és régi módszer alapján tanítja. De maguk
között baráti magánbeszélések közben megállapították a bajokat,
megtárgyalták a javítás módjait s várták a jövőt, amely lehe-
tőséget nyit terveiknek. Mikor a főkonzisztórium hálás köszö-
nete kifejezése mellett fölmenti a püspököt, Pákeit választja
igazgatónak. Pákei alig ül be hivatalába, sort kerít régi reform-
terve megvalósítására. A tanítás és tanulás új módjának pla-
numát az alsó osztályok részére benyújtja a repr. consistorium
elébe, amely ajánlással terjeszti a Főtanácshoz. Ez felismeri a
terv érdemét és fontosságát s talán épen ez lesz szomorú
végzete. Mint olyant, melyet jelentőségénél fogva alaposan
tanulmányozni kell, bizottsághoz utalja s ezzel megpecsételi
sorsát. A bizottság tanulmányoz, az idő telik, az új terv és
mód nem lép életbe a sok és alapos tanulmányozás miatt s
a szerzőt egy „véletlen” halál 43 éves korában kiragadja a
jobb jövőért küzdők első sorából 1802. év elején.

Pákei szellemi képét akarván megrajzolni, kevés adatra
támaszkodhatunk. Ezek az ő külföldről és külföldre küldött
levelei, melyek betekintést nyújtanak a lelkébe a dolgok mögé
s a szereplők közötti viszonyt is látni engedik. Körmöczihez
írt utolsó levelében (1796 dec. 1.) arra kéri, hogy leveleit szag-
gassa vagy égesse el mind. A püspök nagy tekintélye, autokrata
természete és ereje ráfeküdt a fiatal reformerek törekvéseire és
terveire. Tartottak tőle, habár látták, hogy tanári működése a

nevelés érdekében már nem sikeres. Pákei egy ízben magasztalja a hollandiai experientia elsőbbségét, de csak azért, hogy Bécsből tovább mehessen. Lázár ott tanult, de azért ő maga kicsinylőleg nyilatkozik az ottani tanításról. És — bármilyen jeles képzettségű volt a maga korában — az idő eljárt fölötte. Az egyházigazgatás sokféle gondja és teendője, a sok építkezés, az anyagi helyzet sivársága ép elég gondot adott, hogy szakmájával nem foglalkozhatott eleget.

Pákei pedig nem cél nélkül járta be Németország sok kiváló kulturális középpontját, nem hiába kereste fel sok elsőrendű tudósát. Az ő tanulmányútja abban is eltér a többiétől, hogy egy néhány előadásra ellátogatott olyan egyetemekre is, ahol nem volt beiratkozva, ahol csak átutazott. És céltudatos volt nála az is, hogy Dessauban felkereste Basedowot és hires filanthropiumát, mely akkor Európaszerte nagy és méltó érdeklődést keltett. Az itt látott új dolgokból akart volna megvalósítani valamit, amit lehetett, ha a halál nem akadályozta volna meg. A tanítás régi, középkori megcsontosodott módszerét akarta volna reformálni, ha a sors nem állított volna sorompót elébe.

A filozófiai tanulmányokat adta elé s mint Körmöczihez írt egyik levelében írja, állandóan arra törekedett, hogy új és jobb móddal tanítson. Azért kéri újnál újabb könyvek vásárlására. Nem szeretett tanítványaival „irkáltatni“. Dicsérte a német kézikönyveket. Ott némelykor gimnáziumi tanár-szerzőktől olyan jó könyvek jelennek meg, hogy egyetemi tanártól sem jobbak. Egész lélekkel híve Kant rendszerének. A vallás kérdésében a „megvilágosodás“ amaz igéit hirdeti, melyeket Kantnál olvassunk. Ezért mondja már beköszöntőjében, hogy a nevelés az állam boldogságának egyik leghatalmasabb előmozdítója. A felvilágosodás pedagógiájának ez az optimizmusa fűti lelkét. Kissárosi zsinati beszédjében felteszi a kérdést: mi az oka annak, hogy ma szinte vallássá válik a vallástalanság? S felel rá: maguk a „megvilágosodott“ emberek. A józan ész ellenégei szerint az emberek nem volnának közönyösek a vallás iránt, ha nem élnének a józan ész felséges jussával. Árthat-e a józan megvilágosodás a vallásnak? Mi a megvilágosodás? „Nem egyéb, hanem a vallásnak minden hibáktól, becsúsztott babonás vélekedésektől, emberi találmányoktól, melyektől ma se üres még a keresztény vallás, a vizsgálódás és józan gondolkodás által való megtisztíttatása“. Hát ez árthat a vallásnak? Minden tudomány és mesterség a józan gondolkodás és vizsgálódás által emelkedett a fejlődés mai fokára. Egyedül a vallásra volna ez káros és veszedelmes? Mi tehát mégis az oka a vallás kevésre becsülésének? „Sok embernek képzelt és nem valóságos megvilágosodása“. Vannak olyan „meg-

loccsant agyvelejű emberek“, akik „a vallás sarkalatos igazságait“ is tagadják s azt gondolják, hogy abban áll a megvilágosodás és szabad gondolkodás, hogy „szabad tetszése szerint hinni, amit akar s nem hinni, amit nem akar“. A valóságos megvilágosodás nem ebben áll, hanem abban, hogy „amint egyfelől minden megvizsgálás és megfontolás nélkül mindent csak vakon elhinni okos lélekkel bíró emberhez nem illő s nem kell, úgy másfelől hinnie kell azokat, melyeknek elhitelére helyes és elegendő okok vannak“. Ilyen „talpán álló és megmozdulhatatlan igazságok“ pl., hogy van isten, a lélek halhatatlan vagyis léssen jövődő élet, melyben isten megfizet kinek-kinek cselekedetei szerint.

Ezek a tételek a felvilágosodás kora természeti vallásának alaposzlopai. Vége hossza nincs azoknak a fejtegetéseknek a felvilágosodás roppant gazdag irodalmában, melyeknek sumája ide megy ki. E felfogásban hit és tudás merőben szembeállanak egymással. Kiegyenlített ellentét és szakadék van köztük. Mert hiszen csak azt kell hinni, aminek helyes és elégséges oka van. Tehát végső fórum az ész. Ám az isten léte, a lélek halhatatlansága és a jövő élet „talpukon álló és mozdíthatatlan igazságok“, melyekhez józan ésszel sem közelíthetünk. Ezeket *hinni* kell, folytathatnók. És Pákei tovább is fejtegeti: a hit „egyedül gondolkodásunk szükséges törvényeitől függ és belső meggyőződés“ kivántatik hozzá. A belső okokon épült okos és erkölcsi hit (*fides rationalis, moralis*) az, midőn igaznak tartunk valamit erkölcsi és belső oknál fogva, melyek elégségesek a belső meggyőződésre. Ime a Kant gyakorlati ész kritikájának postalatuma: „nekem, mint erkölcsi véges valóságnak, az én *practica* okosságom postalatumának olyan istenre van szükségem, aki legtökéletesebb törvényadó, legjobb jóltevő, legigazságosabb bíró, mindenható, mindentudó, mindenütt-jelenvaló“. És így végzi: „egyébaránt a sok csudák és titkok között, amelyeket elhintett a teremtő a világban, csakugyan ő marad a legelső a legnagyobb titoknak“.

Munkája: A vallásnak becses volta egy tanításba foglalva. Kolozsvár 1800. (Beszéd a vallásról és józan okosságról..., melyek a kisvárosi templomban 1799-ben elmondattak c. Körmőczi beszédével együtt.)

28. *Körmőczi János* (1802—1812). Kissáron született 1762-ben. Eredetére nézve nem magyar. Nagyatyja Ihring körmőcbányai születésű csizmadiamester, ki legénykorában nyakába vette a világot, eljutott Konstantinápolyba, onnan Brasóba, végül Nagyajtára, ahol megházasodott, a lutheránus vallásból az unitáriusra tért, s nevét születése helyéről Körmőczire változtatta. Fia József kissárosi mester, később ádá-

mosi pap. Iskolája egyike az ország legkitűnőbb falusi iskoláinak, melyben a gimnázium alsó tagozatának tantárgyait is tanította. Olyan jó híre volt az iskolának, hogy az unitárius főúrak — Suki, Simén, P. Horváth, Pálfi, Gálfalvi, Vargyasi Daniel családok — ide küldötték gyermekeiket. János fia 16 éves koráig tanult mellette s innen Kolozsvárra ment syntaxistának. Pár év múlva betegeskedő atyja helyettesítésére haza kellett mennie. Azután elvégezvén a filozófiai kurzust, publicus praeceptor lett, végül szenior, mely állásából 1793 okt.-ében kibúcsúzván, jogász lett. 1794 elején a konzisztórium akadémitának jelölte. Bécsben, Jenában és Göttingában 3 évig tanult s fél-évet Pozsonyban is töltött a docendi methodus in humanioribus kitanulására. 1798 febr. 2-án tanári állásába beiktatták s tanítani kezdte a matematikát és fizikát.

Székfoglaló beszédjének témája a nevelés, melynek fogalmát, célját, módszerét világos, tiszta logikával Kant pedagógiai szellemében fejtegeti. Végül a nevelendőkről szól s a neveléskörüli hibákról, melyekért nemcsak a tanárokat, hanem a szülőket, sőt főhatóságokat is hibáztatja. Ez az értekezés telve van abban a korban a pedagógia legmodernebb elveivel, melyekhez hasonlót az unitárius kollégium vezetősége és ifjúsága néhány évvel azelőtt csak Pákeitől hallott még. Körmöczi tanári működéséből megemlítem, hogy mai fizikai szertárunknak alapjait Augusztinovics és a P. Horváthok bőkezű támogatásával ő vetette meg s ő volt annak a ma természetes, de az ő korában egészen új gondolatnak a szülője, hogy fizikát bemutatások nélkül tanítani nem lehet. Tanárkodása negyedik évében elveszíti a kollégium váratlan haláleset folytán Pákeit, az igazgatót, neki egyellen igazi atyai jóságú barátját és a sors rendelése az volt, hogy neki kellett temetnie azt, akinek halála őt egész szíve mélyéig megsebezte. Ez a barátság a személyes rokonszenven kívül a világnézet és az életfelfogás azonosságán is alapult. Ők képviselték ketten egy kivénült és fáradt tanári karban a haladás elveit, a modern kívánalmakat. Pákei halála után a közbizalom 1802-ben az igazgatói állásba emelte, melyet az *ember destinációjáról* tartott filozófiai értekezéssel foglalt el. Minden filozófiai kutatás első problémája: az ember rendeltetésének kérdése. Ellenmondás azt kérdezni: mi a célja az ember létének. Mert embernek lenni, ésszel felruházottnak lenni, annyi, mint saját magának célja lenni. Lenni tehát valami absolutum. Magáért lenni — ez az ember megkülönböztető jellege. Az ember a tiszta én (purum ego). Ez pedig azt teszi, hogy az embernek magával állandóan megegyezőnek kell lennie. Ez az absolut azonosság és tökéletes egyezés magával az egyetlen igaz for-

mája a tiszta énnék. Tehát az ember legfelső és utolsó célja: az *absolut azonosság, a magával való tökéletes megegyezés.*

Ez a Kant tiszta ethikai ideálijzmusa, melyet egy rövid, világosan megfogalmazott, tiszta csengésű mondatokba foglalt értekezésbe foglalt össze.

Igazgatói működése 1802-től 1812-ig, 10 esztendeig tart, mikor a ravai zsinat Lázár halála után „minden votumoknál fogva” püspöknek választotta. Ez állásában való elfoglaltatására és örökös gondjára világosan rámutat azokkal a szavakkal, melyekkel utódját, Molnóst 1812 szept. 3-án állásába beiktatja: „Minden hivatala között ez volt a legnehezebb, de a legkedvesebb is. 10 év alatt nem volt egyetlen napja, mely gondoktól szabad lett volna”. Úgy látszik, hogy az igazgatói állás akkor sem volt valami sinecura, akkor is egész embert kívánt a maga sok és különféle irányú teendőivel. Ugyanezt mondja utódja, Molnos is, aki egy diák-lázongás szerencsés lecsendesítése után a főgondnoknak küldött jelentésében azt mondja: most is meggyőződtem róla, hogy az igazgatónak otthonülő embernek kell lennie.

Igazgatói működésének kiemelkedőbb mozzanatai a következők: 1805-ben létesítették az ötödik tanári széket. (Részleteit l. „A tanárok száma” c. fejezetben.). Itt csak annyit említek, hogy Lázár talán a költségek bizonytalansága miatti félelemből, ellenezte a tanári szék létesítését, Körmöczi mint igazgató pedig sürgette. A tárgyalások rendjén kölcsönösen bántó sértegetések és a püspök részéről Körmöczit vallástalansággal, illetőleg kétvallásúsággal gyanúsító támadások hangzottak el. A feszült helyzetet aztán megfelelő tárgyalások után kölcsönös kimagyarázások és bocsánatkérések által csendesítették le. Másképp és új részleteket feltáró módon mondja el az új tanári szék létesítésének körülményeit Gyöngyösi István. (Emlékeimből. Unitárius Közlöny, 1890. 120. l.).

Körmöczi igazgató idejére esik a tanvezetők (directores studiorum) gondolatának a felmerülése. A reformátusoknál a köztanítók működésének felügyeletét és ellenőrzését már régóta tanvezetők végzik. Nálunk a gondolat most merül fel első ízben, de adataim szerint nem valósították meg, míg Brassai 1841-ben az alsó tagozat reformját meg nem alkotta s paedagogarcha címen ezt az állást nem szervezték. Alatta történik a felső tagozat kereteinek olyan bővítése, hogy a humaniorák és felső tagozat közé „philologiai osztály” néven egy évfolyam iktatódik. Létesítésének igazi oka a nemzeti szellem ébredésével karöltve járó hanyatlása a latin beszédnek, melyen úgy kívántak segíteni, hogy egy új nyelvgyakorló osztályt tagoltak be. Alatta mondták ki, hogy az összes „filozófusok” együtt

tanulják a német nyelvet, amin aztán néhány évi tapasztalat után módosítanak úgy, hogy *kezdők és haladók két külön csoportjába* osztják őket. Alatta létesítenek egy külön „*theologiai osztályt*”, mely a filozófiai és theologiai tanfolyam különválásának első, bátortalan lépése. Ennek volt következménye az, hogy a filozófiai tanfolyam egy évvel hosszabb lett a szekundáriáénál.

Lázár halála után egyhangulag választották püspökké, habár Lázár Samu és hívei mindent elkövettek ennek meggyújtására. Beiktatása „a templomban hírlés által az egész synodusi gyülekezet előtt és hallatára” volt. A püspök s Füzi generalis notarius, kit szintén akkor választottak meg, „önmagok által feolvastatott s elmondott hitlés által” esküdtek fel. Királyi megerősítés után felesketése az 1813. évi főkonzisztórium előtt a kolozsvári templomban történt a királyi biztosok jelenlétében. Ezen az aktuson — furcsa rendezése a sorsnak — az esküt épen Lázár Samu, az ő makacs vádlója, olvasta fel, mint a gubernium titkára. A püspök rövid beszédet mondott, melynek, a köszönet kifejezése mellett, az volt a témája: „az én állásom pontja őrállás és fővigyázat”.

Körmöczi nevéhez nem fűződnek korszakos alkotások. Ennek egyik oka a kor politikai viszonyaiban van. A francia forradalom véres jelenetei, gilotinja, királygyilkossága megremítette Ferencet s rendőrszellemű kormányzást vezetett be. Martinovics és társainak sorsa intelem volt a szabadelvű gondolkodás felé, Kazinczy hosszú fogsága szintén. Az 1791—93. évi magyar és erdélyi országgyűlés lelkes nemzeti felbuzdulását és lendületét a kormány brutális terrorja miatt halálos csend és rettegés követi.

1805-ben a II. Ratio sokkal reakciósabb, mint a Mária Teréziáé és tudni sem akar a nemzeti kívánalmaknak nemcsak teljesítéséről, de még létéről sem. A szellemnek e reakciós megromlásához járul 1811-ben a pénz elértéktelenedése, mely a pénzvagyon értékét egyszerre egyötödére szállította le s minden építési és fejlesztési tervnek gátat vetett. Az alatt a negyedszázad alatt, míg a püspöki székből ült, országgyűlés nem tartatott. A gubernium alkotmány nélkül és ellenére kormányzott. A főhivatalnokokat nem választották, hanem kinevezték s ezért a jobbak lelkét elkeseredés, később valami fásultság ülte meg. A szót a cenzura belefojtotta az emberekbe. Jellemző a korra, hogy Szent-Ábrahámi Summája óta a 19. század hatvanas éveig az unitárius irodalmat csupán egy káté ismételt kiadásban és az énekes-könyv megjelenése képviseli. Pedig egész sor tudósunk van, akik Jenából és Göttingából a felvilágosodás eszméivel telített lélekkel jönnek haza. De ezek

az eszmék csak az íróasztal fiókjában rejtőző kéziratokban, legfeljebb a tantervek szűkkörű nyilvánossága előtt és bizalmasan nyernek kifejezést.

Egy másik jellemző vonás, mely e kor irodalmi jelenségeit kutató előtt feltűnik az, hogy a nyomtatványok majdnem kizárólag halotti beszédek. De e beszédek nem a mai értelemben vett emlékezések, hanem értekezések a józan ész követelményeiről, a felvilágosodás kedvelt témáiról, a nevelés, művelés, iskolázás kérdéseiről, melyek a cenzura fojtogatásai elől a halotti beszédek biztos védelme alá húzódnak.

Személyileg is nehéz volt Körmöczi helyzete. Elődjének kifelé nagy tekintélye, nevének prestige előre árnyéket vetett szerény személyisége elé. Lázár fiának rosszindulatú és makacs gáncsoskodásai és vádjai következtében a világ feltokozott figyelemmel várta az új püspök működésének sikereit és eredményeit, melyek azonban épen a kor politikai és leromlott pénzügyei miatt nem jöhettek.

A külszínre dolgozó és gyors sikereket felmutató csillogó munka helyett megkezdődik tehát egy olyan belső, szervező munka, amelyet az adott politikai és pénzügyi helyzet lehetővé s az előd öröksége szükségessé tett. E munka jellemző tulajdonsága: kifelé csendes, semmi forrongást és elégedetlenséget nem mutató, befelé a laza pénzügyi gazdálkodás nyomait el-tüntető s az egyházi élet szerveit kiépítő és megalapozó munka, melyet a meghalt püspök autokrata természete és némely intézmény természetes fejlődése tett szükségessé.

Az új püspök az első Főtanácsra készül, melynek tárgysorozatában a legfontosabb pont: „*mindenféle instructiók végső megvizsgálása és megállapítása*“. Rendre megalkotják a diocesanus inspector-curatori, a domesticus curatori útasításokat. Hozzákezd ő maga a régi határozatoknak a jegyzőkönyvekből való kiszedéséhez és összegyűjtéséhez, mert „az ecclesiastica disciplina mellé egy generalis canon ecclesiarum unitariarum, vagy constitutionum corpust“ akar készíteni. A következő évben a kolozsvári, keresztúri és tordai rektorok útasításait készítik el, amit már az 1798. évi homoródkarácsonyfalvi zsinat elrendelt. Elrendeli az iskolából kikerült ifjúságnak a vallásban való megerősítésére a *konfirmációi oktatást*.

Megújítják azt a régi, de eddig végre nem hajtott határozatot, hogy közkölségen külföldön tanult akadémisták kötelesek a könyvtár részére könyveket adományozni. Ekkor rendelték el azt is, hogy a négy fungens professzor közül egyik minden második héten istentiszteletet tartson. (Ma is elkelne egy ilyen határozat.) Ekkor ruházta át a Főtanács a paprendelés jogát a püspökre, püspöksége első éveit valamelyikében.

Ez öntudatos és tervszerű szervező munka mellett erősíteni igyekezett anyagilag és szellemileg a tanári kart. Az 1811. évi devalváció ellensúlyozására a két ízben tett körutát Szász Mózással, hogy az alkalmazottak fizetésére állandó alapot gyűjtsön. A vármegyékben és székely székekben, a szenior feljegyzései szerint 41615 frtot gyűjtöttek. Akadémiták kiküldetésére állandóan és éberrel ügyelt. Alatta voltak külföldön Molnos, Fúzi, később Sylvester és Székely Miklós. 1817 augusztus 18-án Ferenc császár nejével Kolozsvárra érkezett. Papságunk és tanárságunk az ő vezetésével 22-én d. u. 6 órakor tisztelt a császár előtt. Aznap 7 órakor a császárné a templomot, másnap a császár a templomot és kollégiumot látogatta meg, mikor a püspök neki és kísérete tagjainak confessiókból és theológiákból egy-egy példányt adott.

De ez az építő munka nem sokáig tartott. 1818-ban végzetes szerencsétlenség érte. A homoródokládi zsinatra indult szekeren. Kocsisa, akit valami hibája miatt megszidott, dühében felborította a kocsit a Dobogón. A püspök olyan szerencsétlenül esett ki, hogy „a főtörés haláláig tartó gyengeséget okozott”.

Fúzi János 1818 jul. 26-án írja Körmöci esetéről és „főtöréséről” id. Simén Eleknek (Biás, Unit. egyháztört. adatok, 195. l.): Tordáról hazahozták, itt gyengébben van, „magától felkél, sétál a házban, eszik jól, alszik is, de nem eléggé csendesen; hanem mindezek mellett is úgy látszik, hogy a *memoriája felette gyenge, sőt épen semmi régibb dolgról nem emlékezik*”. Ebből látszik, hogy ez a „főtörés” tulajdonképpen agyrázkodás volt, melynek súlyos következményeit nemcsak maga és környezete, hanem az egész egyház is érezte. A zsinat Fúzi főjegyző jelentéséből megdöbbenve értesült a szerencsétlenségről s intézkedett, hogy a főjegyző lássa el a püspöki hivatal minden teendőjét, míg a püspök „kigyógyuland nyavajájából”. Körmöci búskomorságba esett. Teljes munkaképességét soha többé vissza nem kapta. Egész nap íróasztala mellett ült és szomorúan meditált saját maga és egyháza sorsa felett. Lassanként annyira javult egészségi állapota, hogy elnöki és vizsgálói teendőit végzhette. Körmöczinek ez a lefokozott munkaképessége is hozhatta magával, hogy püspöksége alatt a 30-as évek elején szokásba jött a képviselőtanácsban a kettős elnökség. Sőt egy kortársa (Gyöngyösi István) egy belőle, Fúziból és Molnosból álló *triumviratus*ról beszél, amely intézte ez időben egyházunk ügyeit. E triumviratusnak segítségére állott még a püspök fia, aki nagy készséggel igyekezett a vezetőknek szolgálatára lenni beteg atyja helyett.

Ebben a körben telt Körmöczi szomorú élete, amely még

szomorúbb lett, amikor neje meghalt. Ő maga 1836 dec. 13-án halt meg. A templom alatti sírboltba temették. Az ünnepélyes gyászszertartás két hónap múlva volt 1837 febr. 5-én a téli Főtanács alkalmával. Temetési szertartást végeztek ezen a napon az összes unitárius eklézsiák is.

Így végződött szomorú tétlenségben élete annak a Körmőczinek, aki meg volt áldva az egyházvezetésre alkalmas szellemi és erkölcsi tulajdonságok bőséges adományával. Korának általánosan elismert tudós teológusa, alapos filozófiai műveltséggel rendelkező elme, kinek fejtegetései a logika világos következtetései fonálán szükségképeni következéssel folynak. Korának nagyhirű egyházi szónoka, aki Szilágyival, a ref. kollégium tanárával együtt a protestáns papság előtt „vezércsillag” gyanánt állott. Gedő József, e kornak magas műveltségű embere, az unitárius papságból Körmőczit, Szabó Sámuel, a keresztúri igazgatót, és Kozma Gergelyt, a szentgericei papot tartja a kor legjobb szónokainak. „Körmőczit úgy képzelem, — mondja — mint Kantot, Szabót, mint Rousseaut, Kozmát, mint Voltairét... Mindenitek tökéletesen dolgozik, de Körmőczit csak a filozófusok, Szabót a szép lelkek, tégedet mindenkinek érhetnek”. Csoda-e hát, hogy a közbizalom egyhanguan feléje fordult. Aztán meg volt áldva az önzetlen szerepesség és kevéssel megelégedés áldásával, ami az előző regime költséges rendszerével és követelődéseivel szemben előnyösen emelte személyiségét.

Emberi jellemvonásai közül megemlítem szülői iránt való tiszteletét és gyermeki szeretetét. Már fiatal diák korában haza siet, hogy betegeskedő atyja helyett tanítsa a gyermekeket. Később pedig, már mint tanár és püspök, szülői sírját kegyelettel gondozza, sírjukhoz sírkövet emeltet.

Hiányos volna ez a rajz, ha nem emlékezném meg arról a meleg baráti viszonyról, mely volt közte és Horváth Miklós főgondnok között. Életének ebben a gyötrelmekkel teljes korszakában, mikor Lázár Samu vádjaival és alaptalan gyanúsításaival kinozta, igazi bátorító és vigasztaló mesterként ő állott mellette. Mikor a püspökválasztó zsinatról hazafelé jöve kikerüli Vásárhelyt s nem keresi fel a főgondnokot, ez kedves szemrehányással illeti, a többek között azért is, mert fejéről mértéket akart venni, hogy parókat csináltasson neki. És inti a „kedves barátom uramat”, hogy ezután már többet gondoljon a külsejére, mert ezt elvárja a világ. Az irigy sors megtagadta tőle azzal „a szerencsétlen szekerezéssel”, hogy élete utolsó két tizedében gazdag szelleme legjavát egyháza előmenetelére áldozhassa s így csak szomorú és csendes szemlélője lehetett ama munka folytatásának, melyet ő kezdett meg s azon intéz-

mények és tövekvések fejlődésének, melyeknek magvát ő vetette el. Mint a gondos gazda vetett, gondozta a barázdákat, de az aratást bánatos lélekkel csak nézte, maga nem végezhette el.

Munkái:

Az Istenség két leányinak, a vallás és a józan okosságának kölcsönös viaskodásai és győzedelmei. 1800. (Beszéd a kis-sárosi templomban 1799-ben Pákei J. beszédével együtt.) — Nem minden asszonyok emberek. Egy halotti beszéd Agh Klára néhai orvosdoktor Barra Ferenc özvegye felett. U. o. 1800. — Körmöczi János és Pákei József beszédei a vallásról és a józan okosságról. U. o. 1800. — Az emberség megtanulásának iskolája. Egy halotti beszéd, melyet néhai t. t. pákei Pákei József úrnak, az erdélyi unitária eklézsia nagyérdemű gen. notariusának... érdemlett utolsó tisztesség megadására írt és el is mondott 1802. esztendőben. U. o. 1802. — A hív előljáró munkásságának mezeje s a közjó előmozdításában tett fáradozásának jutalma egy szomorú elmélkedésben, melyet P. Horváth Ferenc örök emlékeztére írásban hagyott. U. o. 1805. (Szabó S. beszédével együtt.) — Az emberi életnek tiszteletes vénsége a bölcsességben és makula nélkül való életben, lerajzolva egy halotti tanításban, melyet mélt. Kénosi Sándor Mózes úrnak utolsó érdemlett tiszteletére írt 1809. esztendőben. U. o. 1809. (Molnos D. beszédével együtt.)

29. *Molnos Dávid*²⁷ (1812—1832). Nagyajtán született 1778-ban. Iskoláit Kolozsvárt elvégezvén, 1800-ban a poéták preceptora lett, azután főnök, az oratorok preceptora és jurista. Pákei halála után 1802 márc. 4-én a vezetők akademiták jelöléséről beszélgettek s Molnos, Fűzi és Ágoston Márton közül, kik szóba jöttek, az elsőt ajánlják a Főtanácsnak. Az 1802. évi torockói zsinat választása alapján 1802 okt. 9-én indult külföldre. Bécsben és Jénában tanult. 1805 őszére hazajött s a tanítást meg is kezdette. Beiktatását akkorra halasztották, mikor Fűzi is megérkezik. Fűzi nov. 9-én hazaérkezvén, együttes beiktatásuk dec. 1-én (Fasc. IX 30—37.) történt. Székfoglaló beszéde: *Az emberi lélek végtelen tökéletesedhetése*. 1806 aug. 31-én mindkettőjüket konzisztornak választják és felesketik. 1812-ben, mikor Körmöczit püspökké választották, utódjaként rektor lesz 1832-ig, mikor főjegyzővé választatott. Meghalt 1836-ban kolerában.

Igazgatóvá iktatása alkalmával mondott beszédének tétele (Fasc. IX. 398—405.): *Legszükségesebb dolog a nevelés*. Nem tehetem, hogy e beszéd egy-két gondolatát ne idézzem. Nagyon élénk és erős világosságot vet reá, mint igazgatóra és nevelési

²⁷ Gyöngyösi István halotti beszéde, Kolozsvár, 1837. Hazai s külföldi tudósítások, 1836. II. 17. sz. Erdélyi Híradó, 1836. II. 15. sz.

nézeteire. Az emberi természet olyan, mint a föld. A jó föld művelés nélkül is terem valamit. Hogy valaki kiváló lehessen, oda kell természet (született tehetség), iskola és szorgalom. A természet a jó föld, az iskola a kultúra, a szorgalom a kedvező időjárás. Nincs olyan rossz természet, hogy valamely kulturát ne fogadhatna be, csak legyen szorgalom. A nevelésnek olyan lényeges része a fegyelmezés (moderatio), mint a tanítás. Az egész világegyetem sérthetetlen törvények alá van vetve. Az emberi társadalmat is csak törvényekkel lehet igazgatni. De a fegyelmezés nehéz, mert különbözők a lelkek és jellemek. Egyiknek ösztönzés, másiknak mérsékelés kell. Végül az ifjúsághoz így szól: „Nem akarok felettetek zsarnokilag uralkodni. Csak őre vagyok a rendnek és erkölcsnek. Azt akarom, hogy a törvényeket tiszteljétek. „Hibázni büntetlenül nem lesz szabad“. Aki a törvényeket tisztelni s kötelességeit teljesíteni fogja, az nem alattvalóm lesz, hanem barátom. Nem kívánom, hogy szomorúak legyetek, hanem örvendezők és vidámak, de ami kötelességeitek, azt teljesítsétek“.

Molnos komoly, hallgatólag, erősakarátú, szilárd jellemű férfi. Mint igazgató szigorú rendet és fegyelmet tart. A pipázást, bálba menést, színházat minden módon tiltotta, a kihágást elkövetőket szigorúan büntette. Szép és elegáns stílusban beszélt a latint. Történelmet tanított s magyarázat közben gyakran elragadta a lelkesedés. Az objektív tárgyilagosságot nem mindig tartotta meg s a kortárs Gyöngyösi és Kőváry arról tesznek bizonyosságot, hogy nagy nemzeti katasztrófák és sorscsapások rajzolásával sokszor fakasztotta könnyekre tanítványait s ingerelte dühre, mikor „ama Giganteus ille Corsicanusról“ beszélt, aki miatt két testvére a francia hadjáratban francia földön esett el. Gálfy József azt írja róla, hogy Molnos volt a legkedvesebb tanítója, tanítási módja az ifjúságot meglepte. Egyszer felelet közben Boricsról azt mondta: mater ejus meretrix fuit. Molnosnak ez volt rá a felelete: equidem fuit, sed tamen parcendum est reginae. Különben a maga korabeli ifjúságról úgy nyilatkozik, hogy az ifjúság szelleme magas fokra nem emelkedhetett és a deákok között sokan nyersekek voltak. Otthonülő ember, mert az a felfogása, hogy az igazgatónak állandó éber ügyelettel kell vigyázni a rábizott intézetre és ifjúságra s ha baj van, azonnal kéznél kell lennie. P. Horváth Miklóshoz írt (1813. márc. 1.) levelében a következő esetet beszéli el: Inczédi László ref. kollégiumi felügyelő-gondnok egy diákot hazaparancsolt a bálból. Az nem akart hazamenni s azért katonákat hozatott. A diák kést ragadott. A katonák leverték s az őrségre vitték, nemsokára azonban hazabocsátották. A diákság felzúdult, botokkal felfegyverkezve Inczédi

lakása elé tódult. Megint katonák léptek közbe. Erre a diákság a mi kollégiumunk felé tódult s ad arma-t kiáltott. Ki akartak rohanni. Molnos megjelent, visszatartotta őket, egy sem mehetett ki. Hozzáteszi: most is meggyőződött, hogy a rektornak otthon ülő embernek kell lenni.

Fegyelemtartása néha túlságosan szigorú. Gyöngyösi korporsója felett tartott beszédje is kiemeli jellemének e vonását, de azzal igyekszik enyhíteni, hogy szenvedélyektől és vágyaktól fűtött ifjúság társaságát nehéz rendben tartani s e törekvés csak annak erkölcsi javát és szellemi előmenetelét kívánta szolgálni. Hogy meddig menjen a szigor, nehéz eltalálni és megítélni a gyakorlatban. Csak addig helyes, míg az indulatok megfékezését, az ifjúság érdekét s nem a bosszú érzelmét szolgálja. Benczédi keményen elítéli Molnóst, pedig ő is erős fegyelmet tartó tanár volt. Azt mondja, hogy apró, gyermeki csintalanságokért is „addig hallatlanul büntetett”. Némely nagy diákot sajátkezűleg és pálcával órán is agyba-főbe vert, hogy orrán, száján megindult a vér. Ilyen kegyetlenkedéseiért többen el is hagyták az iskolát. „Ez történt Uzoni F. Izsákkal is, mint ez maga már öreg korában s még akkor is igen elítélő és megróvó szavakkal beszélte nekem.” Ez esetnek különben a repr. konzisztórium jegyzőkönyveiben is nyoma van. (1817 febr. 27-én 97. jk. p.) A panasz az, hogy óráról kijövet ásításért „keményen megfenyítette”. De hogy ez a fenytés mérték feletti volt, mutatja már az is, hogy a konzisztórium az ügy megvizsgálására bizottságot küldött ki, melynek előterjesztésére a főhatóság rosszalását fejezte ki.

Molnos szellemiségét, hittani nézeteit, vagy amint ő mondja: „a vallásnak teoriáját” legjobban megismerhetjük abból a beszédjéből,²⁸ melyet az 1807. évi ádamosi zsinaton, mint a papjelöltek vizsgálóbizottsági elnöke mondott. Valóságos elmélete a vallásnak. Az ember „elmulhatalatlan tulajdonsága” az értelem és okosság. Cél: a nemzetek boldogságának fundálása, eszköz a vallás. Az igaz tudomány más nem lehet, mint amely az embert rendeltetése útjába veszi, hogy oda vezérelje, ahová mennie kell. Ha nem azt tenné, ellenkezésbe jőne az örökké való magamagával, melyet nem cselekszik. Az ember rendeltetése? A szentség ideáljához mind közelebb törekedni. Az akaratot erre elkészíteni, az ösztönöket és indulatokat meg-nemesíteni s az értelemnek alárendelni, az értelmet megvilágosítani. Mikor dolgozik a vallás az emberi nem boldogságára? Ha az értelem felébredését és megvilágosodását gyarapította,

²⁸ A vallásnak a nemzetek sorsába való befolyásáról.

a tudatlanságot, barbarusságot előzni segítette, a vad indulatokat megszelídíteni, az értelemnek alája vetni kívánta, a virtust előmozdította, az embert a természetben való uralkodásra kivezérte. Káros a vallás, ha az ember elméleti tökéletesedését akár tudatlanságból, akár interesséből akadályozza. Ha ez érdekből történik, „a kimondhatatlanságig való utálatosság, melyhez nincsen hasonló felség megsértése”. Alacsonyág az embert épen lényegétől, értelmétől és okosságától megfosztani akarni. „Ahol az értelem megvilágosodása, a józan okosság a vallásnak segítségül nem megy, ott még maga a virtus is okosság nélkül való.” Káros a vallás, ha a külső jóllétet akadályozza, ha a világot csupa hiábavalóságnak állítja, az életet siralomvölgyének, a testet a lélek tömlőcének. Gyermekeket játszani az örökkévaló, tyrannusa lenne teremtségeinek, ha e világot csak azért teremtette volna, hogy siralomvölgye legyen. Miért teremtette volna az élet gyönyörűségeit s élvezésükre való tehetséget? Hiszen teremthette volna egyenesen test nélkül való lélekké! A gyönyöröket nem kell megvetni, csak „módot kell azoknak szabni”. Mert a test a léleknek nem tömlőce, hanem lakhelye, temploma. Aki nem az értelmet pallérozza, hanem csak az indulatokat nyomja el, úgy cselekszik, mint aki nem kocsist fogad okost, hanem lovakat tart rosszakat, hogy veszedelemben ne vigyék. Káros a vallás, ha az erkölcsiséget, a virtust akadályozza. Ilyen akadály a hit, mely csak eszköze a virtusnak, mint csupa hitnek magában semmi érdeme nincs. Mondhatja-e valaki a maga hitéről: ez a legigazabb, ha igaz, hogy az Isten megfoghatatlan? A vallás ne legyen „képzeldő, vagy bávoszkodó” (speculativa v. contemplativa), hanem munkás és középpontja a virtus gyakorlása. Maga az Isten tisztelete az erény gyakorlásában áll. És ezzel végzi beszédjét: „ebben van letéve a vallásnak általam ígértetett theoriája, vagyis annak némely vonásai.”

Látnivaló, Molnos egészen a német felvilágosodás gondolkörében mozog. Elméletének legfeltűnőbb vonásai: a racionalismus, hiszen „felségsértésnek” jelenti ki az elme felvilágosodásának megakadályozását, aztán optimizmusa, melynek eredete Wolfon keresztül Leibnizhoz vezet és gyakorlati filozófiája, mely a vallás lényegét az erkölcs fogalma alá foglalja s mely Kant gyakorlati ész posztulatumában bírja alapját. Tiszta és meg nem alkuvó racionalizmusát nem fiatalos radikalizmusból hirdeti. Később is életelve: „A valóságos fundamentum a léleknek belső érdeme: a nemességgel egybekötött józan gondolkodása...” „Nagyon derék vezér ugyan a kijelentés, de az az élet minden körülállásaira ki nem terjedhet... Azért az élet szövevényein keresztül *egyetlen egy*

mindenkori vezérünk a józan gondolkodás".²⁹ Vessük össze Molnos felfogását a Márkoséval, azonnal szembeötlök a lényeges különbség. Márkosnak nem elégséges a csupa józan észre támaszkodó természeti vallás az idvességre, szükségesnek mondja még a kijelentést is. Igaz, hogy olyan feltételekhez köti, hogy méltán kérdehetjük, vajon hiszi-e? Molnos felségsértésnek mondja a józan ész bármilyen korlátozását s egyetlen egy vezérnek, amely mellett milyen szerepe volna egy másiknak? Csak teher a lelken ez a multtól örökölt fogalom, melyet formailag nem dob el magától, de lényegileg nem tulajdonít neki értéket.

Munkái:

Herceg Libu történetei. Erd. Múzeum II. 1815. — Rövid előadása, micsoda lépések tétettek eleitől fogva a föld színe megismerésére, mennyit ismerünk abból és mi vagyunk még hátra. U. o. IX. 1816. — Mi az oka, hogy a keresztény vallásnak oly kevés fogantatja van az emberi szív formálásában s a virtus előmozdításában? Erdélyi Prédikátori Tár, 1835. — Az ember emberi és polgári kerületében lerajzolva egy halotti beszédben Sombori János felett 1806. okt. 12. Kolozsvár, 1807. — A vallásnak az emberek sorsába való befolyásáról, az ádamosi zsinaton, 1807. jun. 29. U. o. 1807. — Halotti beszéd az erkölcsi halálról Kénosi Sándor Mózes felett. U. o. 1809. Körmőczi beszédjével együtt. — Halotti beszéd Daniel Julianna Ugron Lászlóné felett 1811. U. o. 1812. Szász Mózes beszédjével együtt. — Halotti beszéd az atyai örökét művelő jó gazdáról Vargyasi Daniel Elek felett. U. o. 1812. — Halotti beszéd a kedves emberről P. Horváth Miklós felett U. o. 1816. — Halotti beszéd a jó pap tulajdonságairól Szász Mózes felett 1824. jan. 25. U. o. 1824. Sylvester György beszédjével együtt — Halotti beszéd az igaz emberről P. Horváth Károly főgondnok felett. 1831. — Levele Kazinczy Ferenchez (1826 márc. 26.) azon kérdésre, hogy az ő dogmájok miben különböznek a más hitfelekezetek dogmájától és az erdélyi eklézsiák száma mennyi? Szinyei Gerzson: Irodalomtört. közlemények, 1892. 404 l. — Kéziratban: Pályamunka a Magyar Nemzeti Múzeum által 1815, 1816 és 1817-re feltett jutalomkérdésekre, 4° rét, 38 lap (A M. N. Múzeumban.) — Thukydidesz fordítása. Kazinczy (Erdélyi levelek, Budapest, 1880.) Th. fordítójának nevezi.

30. *Ótordai Székely Miklós* (1832—1836.) Született Tordán 1786. aug. 26-án. Iskoláit Tordán kezdte, Kolozsvárt fejezte be 1808. jun.-ában. 1808. szept. 11-én a püspök kirendelte az az évi csókfalvi zsinaton létesített széplaki akadémiai papságra.

²⁹ P. Horváth Miklós feletti beszédében, 1816.

Pappá szentelték az 1810. évi nagyajtai zsinaton. 1811. ápr. 24-én jelenti, hogy a 3 év kitölt s kéri a konzisztórium intézkedését. A konzisztórium a devalváció miatt azt felelte, hogy még egy évig maradjon ott s tökéletesítse magát a németben. Egyúttal határozta, hogy ezután mindég olyan ifjút kell oda rendelni, aki „magát a németben előmenetelenen tökéletesítette”. Az év letelvéen, 1812. aug. 21-én indult Göttingába s itt 1814. ápr. 17-ig tanult fizikát, a geometriai eszközök használatát Mayertől, pura és applicata mathesist Thibautnál, aztán moralis és dogmatica theologiát Stäudlinnál, természetrajzot Blumenbachtól, litteraria historiát Eichhorntól. A püspökhöz írja (1813 jun. 14.), hogy Mayer, kivel „gyakori udvarlásai vannak”, arra figyelmeztette, hogy fizikai eszközöket sehol sem lehet olyan olcsón venni, mint Majnai-Frankfurtban. Visszautazáskor venne, de nincs miből. Stäudlinnek adott a theológiánkból egyet, ki igen kedvesen vette s mikor megtudta, hogy unitárius, „nagyon kapván rajtam, sokat tudakozódott”. Most egy egyháztörténeti munkán dolgozik, rólunk is akar írni, adatokat kért tőle, de ő ebben „homályos” s kéri a püspököt, hogy „dióhéjban” küldje meg ezeket. Számunkat 32000-ra teszi, de nem tudja mi alapon. Aztán ír a keresztül vonuló hadakról, melyek a drágaságot még fokozták. Helyes volt az az utasítás, hogy Bécsben meg ne állja ak, mert most nem mehetnének ki. Jul. 27-én írja a főgondnokhoz: a hálai egyetemet a westfáliai király örökre eltörölte, a tanulóknak el kellett oszolni, 2 professzort halálra ítélték. Akik nem bűnösök, fizetésük felét kapják, míg állásuk akad. Oda is megy vagy 2 professzor. A könyvtárt és botanikus kertet felosztják a göttingai és marburgi egyetemek között. S mindez miért? Mert sok tanuló a muszka és porosz mellett fogott fegyvert a franciák ellen. A teologia tanára biblia helyett karddal lépett be órára s azt mondta: Hallgatóim, most nem a lelki szabadság és csendesség tudománya vizsgálásának vagyon ideje, hanem a külső szabadság megszerzésének. Aki ezt akarja, kövessen engem”. A göttingai tanulók is rebelliót akartak indítani. De a király megfenyegette az egyetemet, hogy bezárja. A professzorok a királytól „személyes pirongatoriumot” kaptak. Ugyane napról ír a konzisztóriumnak is. Csak most világosították fel, hogy ez kötelessége. Ebben új, hogy Thibautval a mezőre mennek s úgy gyakorolják a földmérést. „Minden reggel hasznos aratásra ébred fel, mert Németország első tudósait hallgatja s itt van a legelső bibliotheca is”. Csak egy hiány van. Az astronomiát a professzor 24 Louis d'orért adja, ezért nincs elég jelentkező s az előadás elmarad. Várja át Jenából Sylvestert s német tanulókat is toboroznak, ha tanításra bírhatnák a professzort.